

Ибрагимов К., Насырова М.Т.

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ – УКУК, БИЛИМ ЖАНА ИЛИМДИН ЖАРЧЫСЫ

Ибрагимов К., Насырова М.Т.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК – ВЕСТНИК ПРАВА, ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ

K. Ibragimov, M.T. Nasyrova

IS THE LANGUAGE OF LAW, EDUCATION AND SCIENCE

Кыргыз тилинин- укугун ыйык сактайлы,
Кыргыз тили бак-таалайдын кутманы,
Улуттун келечегин калыс укук коштосун,
Кыргыз тили- мамлекеттин келечеги, ак таңы.

(Кыргыз)

УДК: 371.52.-5

Кыргыз тилинин байыркы, азыркы, келечек тагдыры жөнүндө сыпатталган. Мамлекеттик тилдин бүгүнкү күндүк таламынын зарыл маселелери сунушталган.

В данном статье проанализированы древнее современное и будущее кыргызского языка. Предложены необходимые задачи и требования к государственному языку.

Past, present and future of the Kyrgyz language are fully opened in this article and examined the main problems of official language in accordance of the present time.

Мамлекеттик тилдин байыркы тарыхында тектеш урал-алтай, түрк тилдеринин ичинен эң байыркысы – кыргыз тили.

Кыргыздар биздин эрага чейин шумер (Сибирь) ылайга бышырылган (глинопис), рун-орхон-енисей – байыркы түрк, уйгур, араб, латын жазууларын пайдаланышкан. Кыргыз тилиндеги жазма маданияты эң байыркы мезгилде б.з.ч ылайда бышырып жасалган (глинопис) жазуусу, андан кийин шумер жазуусун колдонуп келишкен. Андан соң б.з.ч. III кылымда рун жазмасы колдонулган.

Рун жазуусу бүт батыш жана чыгыш Европа өлкөлөрүндө Италияда, Германияда, Францияда, Венгрияда, Болгарияда, Молдавияда колдонулган.

Орустар, эстондуктар, литвалыктар ж.б элдерде рун жазмасы кеңири колдонгон. Волга боюнда башкыр, татар, чуваш, Европада гагауз, крым татарлар; Кавказда азербайжан, кумук, карачай-балкар, ногой; Орто Азияда кыргыз, каракалпак, казах, өзбек, түркмен, уйгур, карлук; Сибирде алтай, хакас, тува, якут, сары уйгур, шор ж.б элдерде кеңири колдонулган.

Даниялык В.Томсон, орус окумуштуулары В.В.Радлов, анын шакирти С.Е. Маловдун “Памятники древнетюркской письменности.” - М. - Л., 1951. “Енисейская письменность тюрков.”

-М.-Л., 1952., “Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии.” -М.-Л., 1959 жылдары жарык көргөн эмгектеринде рун-байыркы түрк – Орхон - Енисей жазмасында Орхон-Енисей дарыяларынын боюнан табылган Кули Чур, Моюн

Чур, Кул Тегин, Тонукук, Онгин, Селенга, Могитлян (Билге) каган эстеликтери кыргыз жана түрк элдерине таандык. Анткени рун алфавитинде жазылган жазма эстеликтерди V – IX кылымдар аралыгына таандык экендигин сыпатташат. Мисалга алсак, кыргыз тилинде “Орхон-Енисей тексттери.” (Жооптуу редакторлор.: С.Кудайберген, С.Сыдыков. – Ф.: Илим, 1982. – 240 б.). Ал эстеликтин тили кыргыз тилиндей сингармония негизинде жазылган. Маселен, каган – кан – президент, каганат – мамлекет – государство ж.б. Анда 24 тамганын үндүүнүн төртөөсү 8 тыбышты берген: а (а,э), ы (ы,и), о (о,ь), у (у,ү), калган үнсүздөрдүн 11 үндүүлөрдүн жоон, ичкелигине карай 7 тамга жоон, ичкелигине карабай жана үчөөсү бир тамга эки тыбышты билдиргени жазылган.

Ч. Айтматов айткандай: “Элдин өлбөстүгү тилинде.” деген пикиринин негизинде Орхон-Енисей – байыркы түрк - рун алфавити менен жазылган тыбыштар кыргыз тилине мүнөздүү белгилерге ээ. Анткени, эринчил үндүү тыбыштар жоон, ичкелиги боюнча жазылат. Андай өзгөчөлүк түрк тилдердин ичинен эрин үндөшүү кыргыз тилине мүнөздүү. XI кылымдын атактуу түркологу М.Кашкаринин “Девану лугат ат-түрк.” - Түрк тилдеринин сөздүгү (Стамбул. 1915.Т. I-II, 1917.Т. III) 80 пайызы кыргыз тилинин негизинде түзүлгөн. Ошол кылымга таандык Ж.Баласагундун “Кутадгу билиг.” – Кут илими да кыргыз-түрк тилдерине орток. Аталган окумуштуулар кыргыз жеринде төрөлгөн. Алардын жолунда Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Нур молдолордун чыгармаларынын тилине салыштырып караганда адабий кыргыз тилинин калыптанышы, өнүгүшү рун жазуусу менен жазылган Орхон-Енисей (Энесай), Моюн Чур, Култегин эстеликтери V-X кылымдарга коюлган жазма эстеликтер адабий кыргыз тили байыркы түрк доорунан башталат.

Ч.Айтматов: “Элди эл кылып турган анын тили. Ар бир тил өз элине улуу. Бизди ар бирибизди бул жарык дүйнөгө алып келип, эбегейсиз зор байлыкты – өз тилин тартуулаган элибизге түбөлүк милдеткербиз. Анын тазалыгын сактап, байлыгына байлык кошуубуз керек.”

Касым Кулуев:

*Эне тилим эч өлбөй жашай бергин,
Бөбөгүмдөн эне сүтү менен эмдим.
Эне тилим - үмүтүм, жаным сенсиң,
Эне тилим керек десең жаным курман,
Эне тилим – урпактарга калчу белек.
Ойлонбостон жаным берем сен сурасаң.
Өнүгө бер, өсө бер, кубансын эл,
Көп тилдердин ичинде көрктөнө бер.*

Жогорку ырлар көркүн, чыгармачыл табитин, акыл дүйнөсүнүн көркү мамлекеттик тилге бахар – жаз гүл дестеси болсо, ал дүйнөдө жок ыр саптары менен жазылганы жөнүндө Ч.Айтматов, “Манас” эпосу дүйнөнүн туу чокусунун маданиятынын күзгүсү катары баалаган. Сагынбай Орозбаковдун “Манас” эпосу вариантында кыргыздын биздин эрада ата тегин Адылхан, Карахан, Огузхан, Аланча, Байгур, Уйгур, Бабыр, Түбөй, Көгөй, Ногой, Жакып, Манас, Семетей, Сейтек, Кененим, Сейити, Асылбача – Бекбача, Соомбилек, Чигитай 20 муун бир нече миллион ыр сабынан турат. Кыргыз маданиятынын жазма үлгүсүнө өзөк болгон, акыл таануу дүйнөсүнүн эстетикалык бийиктиги оозеки ыр жөрөлгөсүнүн күбөсүнө Манас баатырдын антынан келтирейин:

*Аткарбасам анттымды,
Төшү түктүү жер урсун.
Төбөсү бийик көк урсун,
Көкөтөңир өзү урсун.*

Мурда Кытай мамлекетинин кыргыз манасчысы Ж.Мамайдын варианты боюнча “Манас” эпосу Кытайлык кыргыздырдын атынан ЮНЕСКОдо катталган эле. Кылымдар өткөн соң Кытайдын Манасы болуп калышы ыктымал болчу. Ошондуктан, Кыргыз Республикасынын саясий, маданият ишмерлери Кыргыз мамлекетинин атынан ЮНЕСКОдо катталышына аракет кылышты.

Ошентип, “Манас” эпосу депутат Карганат Саматов баш болгон кыргыздын саясий, маданий жетекчилери, изилдөөчүлөрүнүн, элибиздин демилгеси менен 4-декабрда 2013-жылы ЮНЕСКОдо Баку шаарында катталды.

Мамлекеттик тил комиссиясынын мурдагы төрагасы Жумагулов Ташбоо Рахманбердиевич Кыргызстандын келечеги – Мамлекеттик тилинде. – Б.: Бийиктик. 2007. 244б. деген эмгекте мамлекеттик тилди жогорку деңгээлде сыпаттаган. Жалпы саясий, экономикалык, маданий ишмердиктердин жазма иш кагазы, көрүнөтөр, жарнамалар кыргыз тилинде жазыла баштады.

Х.Карасаевдин “Орфологиялык сөздүгү.” толукталып, жазуу эрежелери 1953-жылы Кыргыз орфографиясы негизделди. Чынында советтик доордо кыргыз эли рун, уйгур, араб, латын алфавитинде мамлекеттин тили кыйла жолго салынды. 1953-жылы Кыргыз орфографиясы азыркы мезгилдин талабына жооп бербейт.

Бирок, кийинки 2000-жылдан кийин көчөлөрдүн, айылдардын аттары расмий тилде аталганын

кыргыз элинин тарыхый аттары менен атай баштады.

Тилекке каршы, кийинки Т.Р. Жумагулов мезгилинде түзүлгөн кыргыз орфографиясы 1953-жылы орфография орус тилинен негизделип түзүлүп, алфавит курамы толукталбай, йоттошкон тамгалар туура эмес расмий – орус орфографиясынын негизинде жазылып калды. 1938-жылда И.А.Батманов кыргыз тилинде сингармония негизинде к к г тыбыштары орфоэпиялык жактан сөздө жоон үндүүлөр менен түпчүл келсе, терең түпчүл Қ тыбышы менен окулса, ал ичке үндүүлөр менен келген сөздөр к ичке окула берет деген “Советская Киргизия” газетасына чыккан макаласын К.К.Юдахин колдогунан, алардын орус тилинин саясаты аркылуу к к г тамгалары кабыл алынбай калган. Маселен, Қант – кант – сахар, Кант – философ, газ – газ, газ – газ айтылышы, жазылышы Қаз; Қал – Қал- мең, кал инсандын башы ооруп, жара болгонун, чачы түшкөн; ал эми теги жагынан, биологиялык жактан чачы түшкөндү таз дешет.

Йоттошкон эреже кыргыз тилинен өзүнүн чыныгы ички булагында кандай айтылса, ошондой тыбыштарды туура жазуу керек. Бирок кыргыз тилинин орфографиясына, орфоэпиясына таянбай йа – я менен, йо – ъ, йу – ю; аяк сөзүн аяк, байан сөзү баян, айу – аю ж.б. ушул сыяктуу туура эмес жазылып калды. Ал эми чет өлкөлүк аталыштар н менен жазылгандан тышкары йо болуп жазылган сөздөр арбын: район, майор, Нью-Йорк ж.б.

*Эне тилим – эркиндик, сыймык тили,
Өткөндөрдүн кийинкиге берген дили,
Ак чокулуу аскалардын үстүндөгү,
Жылдызы жарык кылган ыйык тили.*

Көчөлөрдүн көрнөк-жаранактар расмий, англис тилдерде түшүнүксүз, туура эмес жазылган. Мисалга алсак, азыркы күндө Исхак Раззаков жана Абсамат Масалиев көчөсүнүн эки жагында үй тиричиликтен бери, сол жагында: шахтерские, торговый центр – соода борбору, Ош сити – Ош шаары, Народный – элдик магазин, ЭТАС отдел продажи – сатуу бөлүмү үстүндө, астында орус тилинде жазылган. Атлас тур, солнечная долина – күндүү аймак, АББАС, Фортуна пласт, КИСВ (латынча алфавитте), Brand – саркеч, оң жагында Живое зеленый – тирүү жашыл, Биодент – тиш жөнүндө ката берилген, Гений окуу жайы.

Курманжан датка көчөсүндө: Райские туры – Жанатта эс алуу, Абина, Hobby Room – жагымдуу бөлмө, Семита, андан катышындагы Араван көчөсүндө: Добрый – боорукер, Магнит. Ленин көчөсү: Эрмент – тиш дарылоо борбору, Бутик – дүкөн, Санта-Нур, Мега Нур – Ардактуу Нур, Салон красоты – сулуулук жайы, Фарос. Айрым кыргызча аталышы: Ачуунун картасы, Бамбук кафеси, Экспресс кафе – шам-шум кафеси, Remix Internet – ыкчам интернет; Алай астында – Техномир – техника дүйнөсү, Этас, Детский мир – бөбөктөр дүйнөсү, Домашний - үйдүк, Мини Обжорка – ыкчам

тамактануу, Стоматологическая клиника – тиш дарылоо, Автошкола – унаа мектеби.

Кыргыз тилинин келечектеги тагдыры ачылышына өткөн тарыхында, азыркы мезгилинде аткарылбай калган орфографиясында, орфоэпия маселелеринде кайра иштеп чыгуу бүгүнкү күндүн талабы. Кыргыз алфавитинин курамын дж, к, г тамгалары менен толуктоо жана тарыхый тилдигин ички булагына карай йоттоштурбай жазууну киргизүү.

Кыргыз тилинин тарыхый фонетикасын, морфологиясын, синтаксисин жана лексикологиясын иликтеген монографияларды кыргыз элинин тил маданияты талап кылат.

Саясий жактан бир **президенттен, мэрден** гана мамлекеттик тилде сынак албастан, **район, облустун акими, губернаторлордон** жана **министрлерден да сынак** алуу керек. Мындай ишмердикти орто билим, атайы жогорку окуу жайларында мамлекеттик сынак берүүнү милдеттендирсек болмок. Маданий, социалдык жактан улутубуздун тилин каада-салт, үрп адаттарда, той салтанаттарында жаш уул кыздарыбыз бала бакчасынан тартып кийимдерин улуттук жана азыркы мезгилдин талабына ылайык кийип баштасак.

Коомдун бардык тармактарында улуттук рух дөөлөттүн маданиятын бабалар бизге калтырган ак мамилелерин колдонууга туура келет.

Көчө аттары жөнгө толук салынбай жатат. Көрнөк жана жаранактардын мамлекеттик тилде берилиши. Унаа машиналардын бардыгына остановка дебей **аялдама** деп аталышы зарыл.

Акыркы үч жылдын аралыгында Облустук аймакта укук, аскердик, бажылык, билим берүү окуу жайлары, жогорку, орто, бала бакчасы жана жергиликтүү, борборлор, райондук аймактардагы денсоолукка ж.б тармактарды алган 24 төн ашык мекемелердин иш кагаздарын, компьютерлерин, көрнөк-жаранактары мамлекеттик тилдин аткарылышын сыпаттап чыктык. Көпчүлүк чогулуштарды алар менен алым сабак өткөрдүк. Ноокат, Араван, Кара-Суу, Өзгөн, Алай, Кара-Кулжа райондорунда кичи шаарчаларында акимдерден баштап бардык саясий, экономикалык, маданий тармактарды текшерип, алардын жыйынтыгын облустун чогулуш коллегиясында катуу чаралар көрөлдү. Айрым жетекчилер мамлекеттик тилдин аткарылышына тил мыйзамдарын жетекчиликке алса, аларга мыкты калоолор айтылды. Айрым райондор Араванда ички иштер, аскерлер, каттоо сыяктуу жогоруда аталган райондо абдан мамлекеттик тилдин аткарылышы начар экендигин акыркы эскертүүлөр, жумуштан кетируу маселелери каралды. Ош МЮИунун ректоратынын жетекчилигинде мамлекеттик тил институттун бардык факультетинде, кафедралар профессор окутуучулардын жеке окуу колдонмолорунан баштап, бардык сабактарга, билим-илимге, тарбияга арналган жумушчу планда аталып, каралып, ректор, профессор Э.С.Токторов анын орун басарлары, декан, кафедра башчылардын билим берүү, усулдук,

илимий тарбиялык иштери мамлекеттик тилде, расмий тайпаларда расмий тилде жазуу жол жоболору, сунуштап берилип, ар бир кафедрада талкуулар жүргүзүлдү. Айрымдарына айрым убакыт берип окуу-усул, илим, тарбия бөлүмдөрүн, иш кагаздар мамлекеттик тилде жазылыш талап кылып, керектүү учурда алардын ишмердигине көмөк көрсөтүп ЖОЖ министрлиги, аттестация жогорку уюмдун кабыл алынган сунуштарын мамлекеттик тилде аткаруудабыз. Алардын профессордук-окутуучулук ишмердигине усулдук, педагогикалык жактан жардам берип жатабыз.

Жогорку байыркы б.з.ч. жана биздин замандын ЖОЖ талабына ылайык мамлекеттик тилдин берендилерин жетекчиликке алуудабыз.

*Сыймыктанам арелялык кыргыз элимди,
Урматтаймын арыстан Манас айкөлдү,
Кадырлаттың Огуз Ата жериңди,
Таанттың кыргыз тилин бүт ааламга,*

*Эне тилдин укугун түбөлүккө жетектеп,
Канымды сыя кылып жазсам дейм,
Тамырды сыгып, кан чыгара тундура,
Энетилгемүрөксуусунбурсамдейм.*

(Кыргыз)

Улутту үч нерсе сактайт. Алар: улуттук тил, улуттук тарых, улуттук маданият же улуттук дүйнө тааным. Ушул үч касиет жок болгондо улут жок болот. Ушул мезгилге чейин биз «улуттук идеологиясы» - пайдубалы экономика, жөн гана байлык топтоого эмес, дал ушул үч нерсени өнүктүрүүгө кызмат кылат! Өз дүйнөдө укук таанымын жоготкон улуттун жүрүш-турушу, ичкен-жеген тамагы, кийген кийими, жакшы-жаманга жасаган өзүнчө мамилеси, каада-салты, диний түпкү ишеними, ой жүгүртүү өзгөчөлүгү өзгөрөт. Өз мыйзамдуу тарыхын билбеген улут өзүнүн ким болгонун билбейт, азыр ким экенин түшүнбөйт, эртең ким болорун ойлонбойт.

Улуттун эң башкы улуу өбөлгө касиети болуп тил саналат. Ошондуктан өз тилин улуттун улуттугун, унуткан күнү өзү жок болот:

*Асыл ата-бабанын
Укуктуу улут тили болбосо
Улут экен деп санабайт.
Эч кимбизди баалабайт*

Ал кайсы тилде сүйлөп калса, ошол улуттун бир бөлүгүнө айланат. Ошол күндөн баштап, ал өз алдынча улут катары эсептелбейт. Тынч жашап атып эле өзүнөн өзү жок болуп калгандай андай элди эч ким өзүнө тең, өзүнчө эл катары баалабайт. Анткени, улут мыктылыгынан эмес, начардыгынан улам жок болот: Ошондуктан КР конституциясынын 13-беренесинде КР бардык жарандар мыйзамдуу сот алдында бирдей. Эч ким тегин, рассасы, улуту, тили, туткан дини ж.б. укук тарабынан корголот. Тил мыйзамы конституциянын жоболорунун негизинде түзүлгөн. Аны турмушта кенири тилин пайдалана албай жатабыз

*Ал улутту улут кылган төрт белги
Асабасы, гимни, герби, чек жери.
Асыл туткан Манас тили жоголсо,
Кыргыз тили улут бирге жоголот.*

Ошондуктан улутун сактайм деген өлкө жетекчилери тилди сактайт. Улутун өнүктүрөм деген өлкө башчысы эң биринчи тилин өнүктүрөт. Ансыз улут эч качан жолун таба албайт:

*Эрдик, өнөр, рух байлык, салт-баарын
Эне тилим таза мөлтүр сактайлы.*

Мына ушул көз караштан алганда, өз эне тилин унутуп, орус тилинде сүйлөп калган кыргыздар элибиздин мыктылары эмес, алар орус империясынын тушунда манкуртташтыруу оорусуна чалдыгып, ушул убака чейин айыга албай келе жаткандар.

Акын Б.Сарногоев:

*Эне тилин билбеген, эси жогун аныктайт
Эне тилин сүйбөгөн, элин сүйүп жарытпайт.*

Тилге маани бербеген адам сөзгө да мани бербейт. Андай адамдар оозу менен бирди сүйлөп, колу менен башка ишти аткарат.

Мамлекеттик тилге малекеттик мамиле жасоо жагынан коңшу Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан жана Түркмөнстан өлкөлөрү алдыга озуп кетти. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ичинде бирбиз гана артта калдык. Бул биздин улуттук намысыбызга тийүүдө. Эмне үчүн биз алардын тажрыйбаларын колдонбойбуз? Белгилүү бир өнүккөн мамлекеттин үлгүсү менен иш кылбайбызбы? Качан өз жолубузга түшөбүз?» деген дагы бир көп кайталанган маанилүү суроо туулат. Ошондуктан төмөнкү маселелерди аткарууга тийишпиз: Мамлекеттин орфографиясын улуттук тилдин өзгөчөлүгүнө карата иштеп чыгуу зарыл. Укук дүйнөсүндөгү терминдерди кыргыз тилинин жобосуна салуу зарыл.

1. Алфавит курамына г, Қ, д ж тамгаларын киргизүү.

2. Кыргыз тилинде йоттошкон сөздөрдү улуттук тилдин ички булагында жазуу.

3. Кыргыз тилинин ички булагында терминдерди орду менен колдонуу.

4. Х.Карасаевдин орфографиясынын сөздүгүн укук билими, илими, базар экономикасынын жаңы сөздөрү менен толуктоо зарыл.

5. КРнын саясий, экономикалык, маданий-социалдык башчылыгында турган жетекчилер мамлекеттик сынактан өтүүсү зарыл.

6. Орто, атайын, ЖОЖнын бүтүрүүчүлөрү мамлекеттик сынак берүүлөрү зарыл.

Мамлекеттик тилкомиссиясына президенти биз өзүнүн жарлыгы менен чоң статус берип, Президенттин алдындагы улуттук мамлекеттик тил комиссиясын түздүрдү. Мындан сырткары бизге бардык жагынан кам көрүп жатат. Былтыркыга караганда

бийылкы бизге бөлүнгөн бюджеттин суммасы бир топко көбөйтүлдү. Ал эми мамлекеттик катчыбыз болсо, биздин каталарды сынап, багыт берип, мамлекеттик тил үчүн тикесинен тик турууда. Мурда күнүнө бир жолудан мамлекеттик тил комиссиясынын төрагасы Т.Жумагуловко маалымат, көрсөтмөлөрдү берет же андан маалыматалаталек, тилекке каршы азыр андай даражада мамлекеттик тил жогорку деңгээлде аткарылбай калды. Мындай нерселер мурун такыр болгон эмес. Кийинчерээк иш солгундап кеткендиктен, азыркы президентибиз, жогорку кеңеш мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө өз салымдарын кошууда. Кыргызэлинин тили маданият, үрп-адат, каада-салты менен ширелеше өнүккөн. Элибиз михирбандык, райымдуулугу, мекенчилик, эли жерине, өткөн тарыхына акыл маданиятынын негизинде даанышмандык насыятын кийинки муундарга жолдогон.

*Эне тилдин укугун түбөлүккө тартуулап,
Калкымды сыя кылып жазсам дейм.*

*Душманды сыгып, кан чыгара, тундура
Эне тилге мүрөк суусун бурсам дейм.*

Жыйынтыктап айтканда:

Жан дүйнөгө ыйман толуп,

Жанып турган жылдыз болгун!

Кыйаматтын кайрыгынан алыс туруп,

Кыраан Манас урпактары,

Кыргыз болгун, укугуңду коргогун!!!

Колдонулган адабияттар:

1. Баласагун Ж. Кутадгу билиг. – Куттуу билим.: Дастан. Байыркы түрк тилинен которгон Т.Козубеков. – М.: НИК, 1993.449-б.
2. Жумагулов Т. Кыргызстандын келечеги – Мамлекеттик тилинде. -Б., 2007, 244-б.
3. Ибрагимов К. Мамлекеттик тилдин маанилүү маселелери. «Кыргызстандын келечеги-Мамлекеттик тилинде» республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы №4, 2008., 63–66-б.
4. Карасаев Х. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. -Б., 2009.5-36-б.
5. Мамлекеттик тил боюнча расмий материалдардын жыйнагы. -Б., 2008.
6. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. –М., -Л., 1959, 3-85-б.
7. Махмуд Кашкари Девану лугат ат – түрк. – Ташкент. 1960. Т. I. – 499 б., 1961. Т. II. – 463 б., 1963. Т. III. – 427 б., 1967. Т. IV. – 547-б.
8. Орузбаева Б. Кыргыз тил илими макалалар жыйнагы. - Б., 2004. 172 - 246-б. 10. Орхон-Енисей тексттери. Жооптуу редакторлор.: С.Кудайбергенов, С.Сыдыков.– Фрунзе: Илим, 1982.– 240-б.
10. Сыдыков Ж.К. Тил саясаты жана мамлекеттик тилдин актуалдуу маселелери. - Б., 1998, 3-27-66.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.